

Prilog razmatranju pitanja proširene reprodukcije individualnog gospodarstva

Vlado Cvjetičanin

Iako je reprodukcija (prosta i proširena) individualnog seljačkog gospodarstva u našim uvjetima veoma kompleksno i može se reći zasad još potpuno neistraženo i neproučeno područje, činjenica je da se u njoj stiču sva vitalna ekonomsko-socijalna pitanja individualnog gospodarstva, dakle njegove proizvodnje, potrošnje, raspodjele i razmjene. U kapitalističkim uvjetima veličina tzv. marginalnog posjeda, dakle, posjeda koji je sposoban da vrši minimum proširene reprodukcije, stalno se povećava, što se ispoljava u kontinuiranom procesu koncentracije zemlje i proizvodnih sredstava u poljoprivredi. Dakle, mali porodični posjed u kapitalizmu pod djelovanjem ekonomskih zakonitosti razvoja, postepeno nestaje, na račun formiranja velikih industrijaliziranih i specijaliziranih poljoprivrednih poduzeća koja prijete da ga proizvodno potpuno obezvrijede i da ga tako svedu na rekreativnu, a eventualno i autokonzumnu proizvodnu jedinicu. U većini socijalističkih zemalja privatni je posjed sveden na okućnicu i služi kao dodatni izvor snabdijevanja poljoprivrednim proizvodima. Međutim, on će takav ostati samo dotle dok se krupna socijalistička gospodarstva ne osposobe za masovnu industrijsku poljoprivrednu proizvodnju, što ona dobrim dijelom već danas i jesu.

Mi smo individualni seljački posjed privremeno zadržali, u limitima koji onemogućava kapitalističku akumulaciju, ali sa stanovišta dugoročnih ciljeva naše agrarne politike on predstavlja samo prelazni stadij u procesu potpunog podružtvljenja poljoprivrede. Proširena reprodukcija individualnog gospodarstva ima u tom smislu ekonomsku opravdanost i funkciju u sadašnjoj etapi ekonomskog razvoja, kada krupna socijalistička gospodarstva još nisu osposobljena da u potpunosti osiguraju snabdijevanje cjelokupnog stanovništva s dovoljno poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. S obzirom da se smatra da će ova prelazna etapa u podružtvljenju poljoprivredne proizvodnje trajati relativno dugo, budući da su i materijalne mogućnosti zajednice da ulaže u društvenu proizvodnju ograničene, to se danas sve više uviđa potreba istraživanja i proučavanja mogućnosti proširene reprodukcije individualnog seljačkog gospodarstva u našoj zemlji. S tim u vezi smatra se, s jedne strane, da je efikasnija proširena reprodukcija individualnog gospodarstva u našim

uvjetima nemoguća bez intervencije društvenih sredstava i društvene organizacije rada (kooperacija), a s druge da ako negdje i postoje mogućnosti za samostalno proizvodno jačanje, da se to onda odnosi na jedan neznatan broj naših individualnih gospodarstava, i to pod uvjetima koje tek treba utvrditi neposrednim istraživanjem i proučavanjem u pojedinim područjima.

Podaci o novčanim ulaganjima u gospodarstvo, koji su prikupljeni stalnom anketom gospodarstava Saveznog zavoda za statistiku, mogu poslužiti kao veoma indikativan pokazatelj i za mnogo šira i kompleksnija razmatranja proširene reprodukcije individualnih seljačkih gospodarstava, budući da se ovi podaci odnose na razdoblje u kojem se individualna seljačka poljoprivreda razvijala pod relativno povoljnijim društveno-ekonomskim uvjetima, pogotovo u usporedbi s predratnim stanjem.

Naši se podaci odnose na razdoblje poslije 1955. godine, kada su niske, fiksirane cijene poljoprivrednih proizvoda zamjenjivane cijenama formiranim u slobodnijim tržišnim odnosima, što je nužno dovelo i do smanjenja klasičnog dispariteta cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda.¹ Poljoprivreda se postepeno oslobađala pritiska koji su nametnuli ogromni zadaci industrijalizacije, tek onda kada je njeno zaostajanje upozorilo na potrebu harmoničnog rasta cijele privrede. S druge strane izmjene u strukturi stanovništva, koje je izazvao razvoj industrije, predstavljale su za poljoprivredu pozitivan element koji je smanjio ogromni agrarni pritisak na raspoloživo zemljište. Kako je transfer stanovništva zaostajao za mogućnostima urbanizacije, promjena poljoprivrednog zanimanja nije bila vezana na prostorni premještanje, pa je tako nastala dobro poznata simbioza zemljišni posjed — zaposlenje u nepoljoprivrednim djelatnostima. Ta domaćinstva dobijaju dohotke i izvan poljoprivrede, pa bi se moglo pomisliti da nepoljoprivredne djelatnosti na taj način indirektno vraćaju dug koji im je u prvim fazama socijalističke izgradnje dala poljoprivreda i poljoprivredno stanovništvo. No ako su se ti dohoci slijevali u selo, teško je tvrditi da su znatnije utjecali na razvoj poljoprivrede. (Zaista je kod nas iznimno prelijevanje sredstava iz drugih sektora u poljoprivredu). Mi smo skloniji tvrdnji da su upravo ta sredstva (iz stalnog i sezonskog zapošljavanja) pretežno bila usmjerena na osjetljivi porast standarda i opreme domaćinstava, približavanje gradskom načinu života itd. Realnije je, dakle, potražiti druge objektivne elemente koji su djelovali u prilog poljoprivrede. To se u prvom redu odnosi na kooperaciju, koja je, tamo gdje je sprovedena, ekonomski i tehnološki unaprijedila seljački posjed, što ima svoj najvidljiviji izraz u povećanju produktivnosti rada po jedinici površine. Što se tiče drugih efekata ruralnog eksodusa, oni se mogu djelomično navesti kao elementi koji smanjuju uvjerljivost teze da je taj eksodus znatno poboljšao opći položaj poljoprivrede. Spomenimo samo ovo: sa sela odlazi najvitalnija i mlađa radna snaga, a tamo ostaju nesposobniji za rad, pa je radna snaga kao proizvodni faktor ovdje slabija, što je opća pojava u svijetu. No sa iseljavanjem radne snage odlaze i značajna sredstva koja su i te kako potrebna poljoprivredi. Ako poljoprivrednik želi zadržati npr. imanje svog u grad odseljenog brata prilikom nasljeđivanja, on mu obično mora

¹ Poznato je da se početna akumulacija kapitala neophodna za industrijalizaciju u svim socijalističkim, pa i mnogim drugim zemljama, formirala baš u poljoprivredi koja je tada bila dominantna grana i u kojoj su se jedino mogle tražiti rezerve (o vanjskoj pomoći jedva može biti govora — primjer SSSR i Jugoslavija). Jedan od instrumenata za tu svrhu su niske cijene poljoprivrednih proizvoda, zatim obavezni otkup itd. Na taj način se osigurava snabdijevanje nepoljoprivrednog stanovništva i organizira ubrzani industrijski rast, ali se normalno zadržava progres u poljoprivredi.

isplatiti popriličnu sumu koja će nedostajati u njegovoj proizvodnoj aktivnosti, itd. Čini nam se da u ovom kontekstu treba tražiti određeni disparitet koji postoji između onog što obično zovemo progresom sela i napretka poljoprivrede kao proizvodne grane.

Prije nego pređemo na razmatranje proizvodne reprodukcije seljačkih gospodarstava u užem smislu, smatrali smo potrebnim da se prethodno osvrnemo na neke osnovne pokazatelje iz ankete koji se odnose na kretanje novčanih prihoda i dohotka individualnih gospodarstava.

Novčani prihodi i dohodak gospodarstava

Za razliku od diferenciranja gospodarstava prema veličini posjeda i kategorijama zemljišnih površina, danas sve veći značaj dobiva diferenciranje prema novčanim primanjima i izdavanjima, odnosno prema ukupnom dohotku, i to sa gospodarstva i izvan gospodarstva. U procesu industrijalizacije novčana primanja seljačkih gospodarstava relativno naglo rastu, budući da paralelno rastu novčana primanja i s gospodarstava, zbog povećanja tržišnosti poljoprivredne proizvodnje, i izvan gospodarstva stjecanjem dohotka bilo iz stalnih, povremenih ili uzgrednih izvora zarade. To je posljedica integracionih procesa u društvu, što se naročito odražava u pojačanoj socijalnoj i prostornoj pokretljivosti stanovništva. Suvišne ruke u poljoprivredi nisu više nemobilne, one još snažnije pritišću na snažno otvorene mogućnosti zapošljavanja, a kao osnovni pokretač javlja se s porastom standarda težnja da se zadovolje rastuće potrebe. Na ovaj proces uključivanja seljačkih gospodarstava u robno-novčane odnose naročito ukazuje porast novčanih primanja i izdavanja naših gospodarstava u poratnom razdoblju. Evo o tome osnovnih pokazatelja.

Tabela 1

Kretanja novčanih primanja i izdavanja poljoprivrednih domaćinstava

1955. g. = 100

Godina	Novčana primanja		Novčana izdavanja	
	od gospodarstva	izvan gospodarstva	za gospodarstvo	za domaćinstvo
1955.	100	100	100	100
1956.	105	112	103	104
1957.	132	118	114	116
1958.	134	136	131	120
1959.	139	156	134	135
1960.	151	182	141	147
1961.	146	206	162	165
1962.	189	244	181	187
1963.	237	283	222	219
1964.	312	284	282	245

Izvor: SGJ 1962, 1965. i statistički bilten 387.

Dakle, novčani prihodi, gledano u cjelini i prema izvorima, imaju tendenciju stalnog i rapidnog porasta. Naročito brzo rastu novčani prihodi s gospodarstva. Oni su u promatranom razdoblju porasli 3,12 puta. To je vjerojatno posljedica povoljnijih cijena poljoprivrednih proizvoda iz godine u godinu u razmatranom razdoblju, posebno u 1964. g. Na povećanje ukupnih pri-

hoda gospodarstava djelovali su pored ovog faktora, porast broja stalno zaposlenih sa gospodarstava i porast nominalnih primanja zaposlenih, što je vjerojatno razlog da su novčani prihodi izvan gospodarstva sve do 1963. g. relativno brže rasli od prihoda s gospodarstva. Pretpostavljamo, da su u 1965. g. novčani prihodi s gospodarstava osjetljivije porasli zbog toga što su u međuvremenu znatno porasle cijene poljoprivrednih proizvoda.

Što se tiče novčanih izdataka, karakteristično je daleko veće ulaganje u domaćinstvo nego u gospodarstvo sve do 1962. godine, poslije čega je relativni porast izdavanja za gospodarstvo u odnosu na bazni indeks prešao onaj za novčana izdavanja za domaćinstvo (282 : 245 u 1964). Prema našem mišljenju, to ne remeti naznačenu tendenciju i teško bi bilo tvrditi da je baš 1962. godina bila prelazna u politici trošenja sredstava poljoprivrednika. Mnogo činilaca upućuje na opreznost kod zaključivanja, bilo da se radi o fluktuiranju cijena poljoprivrednih proizvoda i opreme, inflatornim utjecajima ili aleatornosti žetve. Ovdje bi se, dakle, mogla ponoviti dosta poznata teza o politici dezinvestiranja seljaka u odnosu na gospodarstvo. Mi smatramo da je to samo djelomično istinito, budući da je nivo ulaganja u gospodarstvo ipak u realnom porastu, ali ne u omjeru koliko bi se to moglo očekivati. Naime, u strukturi utrošenih sredstava izdaci za gospodarstvo, naročito za njegovo ekipiranje, u svijetu su u rapidnom porastu i daleko nadilaze ostale troškove. S tog aspekta gledano, ispravnije je tvrditi da su kod nas ulaganja u privatno gospodarstvo **stagnantna**, a da se sredstva kanaliziraju u domaćinstvo ili neproizvodne svrhe. Postavlja se pitanje: zašto je to tako? No kako ćemo se kasnije nešto detaljnije pozabaviti strukturom izdataka za gospodarstvo, to ćemo tada pokušati dati neke elemente odgovora.

Budući da smo u prethodnom razmatranju prikazali u stvari prosjeke novčanih primanja i izdavanja, to želimo sada analizirati razlike među gospodarstvima u strukturi novčanih primanja i izdavanja prema veličini posjeda. Pogledajmo najprije osnovne pokazatelje:

I ovdje vrijedi ranija konstatacija da nominalna novčana primanja i izdavanja od 1956. g. imaju tendenciju rapidnog porasta kod svih posjedovnih kategorija. Ali interesantno je istaći da su novčana primanja s gospodarstva najviše porasla kod posjeda veličine 5—8 ha (indeks 321 u 1964), a novčana primanja izvan gospodarstva kod kategorije posjeda do 2 ha (indeks 295). Mala gospodarstva, dakle, stjecanjem većih prihoda radom u društvenoj privredi kompenziraju znatno manje prihode s gospodarstva u odnosu na više posjedovne kategorije gospodarstava. Razlike u ukupnom dohotku su neuporedivo manje (npr. za 1964. g. odnos ukupnih novčanih primanja između posjeda od 2 ha i onih od 5—8 ha iznosi 436 hiljada dinara naprama 677 hiljada), od razlike u veličini posjeda. To očito potvrđuje našu naprijed iznijetu tvrdnju da u našim uvjetima veličina posjeda postaje sve manje značajan kriterij diferenciranja gospodarstava.²

Novčana izdavanja također su konstantno rasla kod svih kategorija gospodarstava, kako ona za gospodarstvo tako i ona za domaćinstvo. Međutim, brže su rasli izdaci za domaćinstvo, naročito kod manjih gospodarstava, dok se kod većih ti odnosi kreću oko istog nivoa.

² Ovo između ostalog ukazuje na sve veću potrebu neposrednog istraživanja naših gospodarstava s kompleksnijeg aspekta, te njihovog diferenciranja ne samo na osnovu veličine zemljišnog posjeda nego i prihoda, stupnja specijalizacije, intenziteta obrade, tržišnosti itd.

Tabela 2

Novčana primanja i izdavanja prema veličini gospodarstava

1956 = 100

	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.
Do 2 ha									
a	100	120	124	130	136	149	154	201	258
b	100	116	130	147	170	193	237	276	295
c	100	119	128	138	143	163	167	194	271
d	100	108	117	128	144	162	191	221	247
2—3 ha									
a	100	124	131	130	137	158	182	239	299
b	100	100	116	137	148	180	207	242	243
c	100	102	123	128	130	151	170	224	264
d	100	109	117	134	137	163	181	210	229
3—5 ha									
a	100	131	131	132	138	151	183	227	296
b	100	112	120	139	167	185	226	249	266
c	100	112	124	120	128	142	175	210	275
d	100	115	116	129	142	157	176	205	241
5—8 ha									
a	100	124	129	130	144	160	181	231	321
b	100	91	102	119	142	161	181	230	208
c	100	104	117	112	129	142	165	213	265
d	100	114	111	128	138	150	169	213	245
preko 8 ha									
a	100	116	116	125	135	153	172	203	268
b	100	95	140	157	192	212	241	276	248
c	100	106	129	135	133	161	171	204	254
d	100	107	111	127	141	158	180	203	213

a = novčana primanja od gospodarstva,

b = novčana primanja izvan gospodarstva,

c = novčana izdavanja za gospodarstvo,

d = novčana izdavanja za domaćinstvo.

Izvor: SGJ. 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965.

Dohodak je mnogo realniji indikator ekonomske snage gospodarstva i porasta standarda domaćinstva nego što su to ukupni novčani prihodi domaćinstva — gospodarstva.³

Evo najprije osnovnih proporcija dohotka poljoprivrednih domaćinstava u razdoblju od kada za to postoje pokazatelji (vidi tabelu 3).

Kako se vidi, osnovne proporcije u strukturama dohotka poljoprivrednih domaćinstava, iako u prikazanom razdoblju pokazuju izvjesne varijacije, ipak su u osnovi ostale gotovo nepromijenjene. Naime, ostvarene razlike kroz izvjesno razdoblje u korist novčanog dohotka postepeno se gube da bi se kroz 3—4 godine ponovo pojavile, kakav je slučaj sa strukturuom ukupnog dohotka, dohotkom od gospodarstva i dohotkom izvan gospodarstva. To praktički znači stagnaciju, jer prirodni i novčani dijelovi u strukturi dohotka ostaju u istim proporcijama, iako se dohodak gledano u cjelini znatno povećao. Činjenica je, dakle, da je naše seljačko gospodarstvo ne samo velikim

³ Prema anketi o seljačkim gospodarstvima: »dohodak domaćinstva obračunat je kao razlika između ukupnog prihoda domaćinstva i novčanih izdataka za poljoprivrednu proizvodnju i nepoljoprivredne delatnosti. S obzirom na teškoće u prikupljanju pouzdanih podataka za obračun amortizacija se ne obračunava, te je dohodak uvećan za vrednost amortizacije. **Novčani dohodak od gazdinstva** izračunat je kao razlika između ukupnih novčanih primanja od gazdinstva i novčanih izdataka za gazdinstvo (seme, sadnice, zaštita bilja, đubriva, takse i sl. odnosno izdaci za poljoprivrednu proizvodnju). **Novčani dohodak van gazdinstva** izračunat je kao razlika između ukupnih primanja van gazdinstva (prihodi od rada i socijalna davanja) i novčanih izdataka za nepoljoprivredne delatnosti (materijal, dorada, bojenje i sl.)«. **Anketa o seljačkim gazdinstvima**, 1964, statistički bilten 387, str. 4.

Tabela 3

Struktura dohotka poljoprivrednih domaćinstava

Izvori i oblici dohotka	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.
Ukupni dohodak	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
— u novcu	51,5	58,7	54,1	49,9	60,2	60,9	60,3	59,0
— naturalna potrošnja	48,3	41,3	45,9	40,1	39,8	39,1	39,7	41,0
Dohodak sa gospodarstva	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
— u novcu	40,2	46,0	40,1	45,4	45,1	45,7	46,3	45,0
— naturalna potrošnja	49,8	54,0	59,9	54,6	64,9	54,3	53,7	55,0
Dohodak van gospod.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
— u novcu	91,9	91,6	92,1	91,4	92,8	92,1	92,6	92,6
— naturalna potrošnja	8,1	8,4	7,9	8,6	7,2	7,9	7,4	6,4
Ukupni dohodak	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
— sa gospodarstva	78,2	72,2	73,1	68,5	68,4	67,2	69,8	71,1
— izvan gospodarstva	21,8	27,8	26,9	31,5	31,6	32,8	30,2	28,9

Izvor: **SGJ** 1962, 1965.

dijelom naturalno (oko 40%), nego da taj nivo naturalnosti konstantno zadržava. Naravno, da je ovo globalna ocjena koja proizlazi iz rezultata ankete koja se, s obzirom da se provodi više od 10 godina, može uzeti kao indikativna i vjerojatno realna. Ovim, naravno, ne isključujemo znatnija odstupanja od ovih odnosa u strukturi dohotka po pojedinim područjima, u što se ovdje ne možemo upuštati.

Podaci ankete po kategorijama gospodarstava prema njihovoj veličini uglavnom potvrđuju netom iznešene zaključke o strukturi dohotka.

Tabela 4

Struktura dohotka poljoprivrednih domaćinstava prema veličini posjeda

Veličina posjeda	Ukupni dohodak = 100				
	sa gospodarstva	izvan gospodarstva	novčani	naturalni	novčani sa gospodar.
1	2	3	4	5	6
	1958.				
Do 2 ha	57,6	42,1	61,6	38,1	30,8
2—3 ha	66,6	33,1	59,9	39,8	28,6
3—5 ha	74,6	25,3	57,8	42,0	35,0
5—8 ha	79,4	20,4	56,8	43,0	39,0
preko 8 ha	79,0	20,8	57,1	42,6	39,4
	1959.				
Do 2 ha	57,6	42,3	59,3	40,7	18,7
2—3 ha	66,7	33,1	54,5	45,4	23,4
3—5 ha	75,1	24,8	52,5	47,3	29,7
5—8 ha	79,4	20,5	51,0	48,8	32,9
preko 8 ha	81,0	18,6	53,5	46,2	37,1
	1960.				
Do 2 ha	53,7	46,3	63,0	37,0	18,4
2—3 ha	62,1	37,9	59,9	40,1	24,7
3—5 ha	69,6	30,4	58,7	41,3	31,0
5—8 ha	74,2	25,6	58,1	41,7	36,1
preko 8 ha	75,6	23,1	59,9	39,7	39,7

1	2	3	4	5	6
		1961.			
Do 2 ha	53,3	46,7	63,6	36,4	33,6
2—3 ha	62,8	37,2	59,7	40,3	38,5
3—5 ha	70,1	20,9	57,0	43,0	41,9
5—8 ha	74,3	25,7	59,7	40,3	49,7
preko 8 ha	76,5	23,5	61,2	38,8	53,2
		1962.			
Do 2 ha	52,2	47,8	64,4	35,6	34,4
2—3 ha	65,2	34,8	61,6	38,4	43,5
3—5 ha	71,5	28,5	59,5	40,5	46,3
5—8 ha	76,8	23,2	59,4	40,6	50,0
preko 8 ha	78,5	21,5	57,7	42,3	50,6
		1963.			
Do 2 ha	52,2	47,8	64,4	35,6	34,4
2—3 ha	65,2	34,8	61,6	38,4	43,5
3—5 ha	71,5	28,5	59,5	40,5	46,3
5—8 ha	76,8	23,2	59,4	40,6	50,0
preko 8 ha	78,5	21,5	57,7	42,3	50,6
		1964.			
Do 2 ha	61,8	38,2	64,2	35,8	33,9
2—3 ha	65,6	34,4	61,3	38,7	44,0
3—5 ha	71,9	28,1	59,9	40,1	46,8
5—8 ha	78,8	21,2	59,5	40,5	50,7
preko 8 ha	80,6	19,4	58,2	41,8	50,1

Izvor: statistički godišnjaci 1963, 1964, 1965.

Uočljivo je iz prezentiranih podataka nekoliko pravilnosti: 1) dohodak sa gospodarstava raste kako se povećava veličina posjeda gospodarstava, 2) dohodak izvan gospodarstva opada kako se povećava veličina posjeda, 3) ukupni novčani dohodak kao i prirodna potrošnja kod svih gospodarstava nalazi se na približno istom nivou, naime razlike u svim godinama se kreću od 4% do 8%, 4) novčani dohodak s gospodarstva raste kako raste veličina posjeda gospodarstva. Iz svega onog što smo do sada rekli o agrarnoj strukturi logički proizlaze objašnjenja za ovakove tendencije, pa se na tome nećemo ovdje posebno zadržavati. Ipak bismo željeli ponovno istaći da se strukture dohotka prema veličini posjeda gledane po godinama nisu bitno izmijenile, što bez sumnje ukazuje da su u evoluciji našeg seljačkog posjeda u poslijeratnom razdoblju više prisutni stagnantni nego li progresivni trendovi, barem što se tiče ovog, prema našem mišljenju, veoma važnog ekonomskog pokazatelja.

Stupanj ekonomske reprodukcije gospodarstava

U slijedećoj tabeli smo od ukupnih novčanih izdataka za gospodarstvo izdvojili dvije stavke (novčana ulaganja u tekuću poljoprivrednu proizvodnju i bruto ulaganja u gospodarstvo), izostavivši novčane izdatke na porez i ostala obavezna davanja gospodarstava, te izdatke za nepoljoprivredne djelatnosti na gospodarstvu. Mislimo da praćenje dinamike novčanih izdataka za proizvodnju i bruto investicije kroz jedno duže vremensko razdoblje, što nam djelomično omogućuje anketa o seljačkim gospodarstvima, može, kako smo istakli, barem indikativno poslužiti za zaključivanje o stupnju reprodukcije individualnih gospodarstava (vidi tabelu 5).

Tabela 5

Novčani izdaci za gospodarstvo
(Tekuće cijene u 000 SD)

Godina	Novčana izdavanja za gospodarstvo*						Ukupna novčana izdavanja gospodarstva****			
	Ukupno (2+3)		Za poljoprivrednu proizvodnju**		Bruto ulaganja***		Din	Index	Din	Index
	Din	Index	Din	Index	Din	Index				
	1	2	3	4	5	6	7			
0										
1955.	57,3	100	33,9	100	186,9	100	30,7	186,9	100	18,1
1956.	56,9	99	28,0	120	193,8	103	29,3	193,8	103	14,4
1957.	64,1	112	28,5	122	215,2	114	29,7	215,2	114	16,5
1958.	68,7	120	28,2	120	230,7	131	29,7	230,7	131	17,5
1959.	68,2	119	31,4	134	250,3	134	27,2	250,3	134	14,7
1960.	69,4	121	31,2	133	271,5	141	25,5	271,5	141	14,1
1961.	80,7	141	35,1	150	305,9	162	26,3	305,9	162	11,4
1962.	91,4	159	41,4	177	342,0	181	26,7	342,0	181	14,6
1963.	116,8	204	47,5	203	408,5	222	28,5	408,5	222	16,9
1964.	130,3	227	60,0	256	511,6	282	25,4	511,6	282	13,7

* Isključeni izdaci na porez od poljoprivrede i izdaci za nepoljoprivredne djelatnosti.

** Obuhvaća novčane izdatke za sjeme, sadnice, vještačko đubrivo, sitne opravke, plaćeni rad i sl.

*** Obuhvaća novčana ulaganja za kupovinu zemlje, stoku, strojeve i podizanje nasada i poljoprivrednih građevina.

**** Uključuje sva izdavanja za gospodarstvo, dakle i ona koja u našoj tabeli nisu obuhvaćena (vidi bilješku pod *), te sva izdavanja za domaćinstvo.

Izvor: SGJ 1962, 1965.

Novčani izdaci za gospodarstvo prema veličini posjeda
(Tekuće cijene u 000 SD)

Godina	Novčana izdavanja za gospodarstvo*						Ukupna novčana izdavanja gospodarstva****		% 1/4	% 2/4	% 3/4
	Ukupno (2+3)		Za poljoprivrednu proizvodnju**		Bruto ulaganja***		Din	Index			
	Din	Index	Din	Index	Din	Index					
0	1	2	3	4	5	6	7				
	Gospodarstva do 2 ha										
1956.	33,6	100	17,4	100	16,2	100	148,1	100	22,7	11,7	10,9
1957.	41,3	123	17,1	98	24,2	149	162,9	110	25,3	10,5	14,8
1958.	42,1	125	17,5	101	24,6	152	176,6	119	23,8	9,9	13,9
1959.	45,1	134	19,8	114	25,3	156	192,3	130	23,4	10,3	13,2
1960.	45,3	135	20,2	116	25,1	155	211,7	143	21,4	9,5	11,8
1961.	51,3	152	21,8	125	30,5	188	239,1	161	21,4	9,1	12,7
1962.	53,7	160	24,8	142	28,9	178	271,1	183	19,8	9,1	10,6
1963.	62,4	186	28,6	164	33,8	209	313,1	211	19,9	9,1	10,8
1964.	73,5	219	36,9	212	36,6	226	394,2	266	18,6	9,3	9,3
	Gospodarstva od 2—3 ha										
1956.	47,3	100	22,6	100	24,7	100	164,4	100	28,8	13,7	15,0
1957.	48,1	102	19,9	88	28,2	114	175,9	107	27,3	11,3	16,0
1958.	55,8	118	19,8	88	36,0	146	196,1	119	28,4	10,1	18,3
1959.	56,8	120	24,2	107	32,6	132	215,6	131	26,3	11,2	15,1
1960.	55,8	118	23,0	102	32,8	133	220,3	134	25,3	10,4	14,9
1961.	65,3	138	28,0	115	39,3	159	259,2	158	25,1	10,1	15,1
1962.	73,7	156	30,3	134	43,4	176	288,3	175	25,5	10,5	15,0
1963.	102,3	216	35,8	158	66,5	269	349,2	212	29,3	10,2	19,0
1964.	98,8	209	41,9	185	56,9	230	415,0	252	23,7	10,1	13,7

0	1	2	3	4	5	6	7		
			Gospodarstva 3—5 ha						
1956.	57,4	100	31,7	100	186,5	100	30,8	13,8	17,0
1957.	65,6	114	37,7	119	212,0	114	30,9	13,1	17,8
1958.	66,9	116	40,5	128	221,3	119	30,2	11,9	18,3
1959.	64,4	112	35,4	112	233,6	125	27,6	12,4	15,2
1960.	66,7	116	39,3	124	253,3	136	26,3	10,8	15,5
1961.	72,8	127	39,9	126	279,5	150	26,0	11,7	14,2
1962.	95,9	167	54,3	171	325,0	174	29,4	12,8	16,7
1963.	114,6	200	68,8	217	382,4	205	29,9	11,9	18,0
1964.	130,4	227	74,0	233	503,7	270	25,8	11,1	14,6
			Gospodarstva 5—8 ha						
1956.	74,4	100	40,2	100	230,7	100	32,2	14,8	17,4
1957.	79,2	106	43,5	108	253,0	104	31,2	14,1	17,2
1958.	83,7	112	50,8	126	262,5	114	31,8	12,5	19,3
1959.	77,0	103	40,6	101	277,5	120	27,7	13,1	14,6
1960.	87,2	117	49,7	124	308,8	134	28,2	12,1	16,1
1961.	94,5	127	53,1	132	335,7	145	28,1	12,3	15,8
1962.	193,7	153	64,5	160	381,6	165	29,8	12,9	16,9
1963.	155,3	209	96,9	241	486,2	210	31,8	12,0	19,9
1964.	168,6	227	86,9	216	620,4	269	27,1	13,1	14,0
			Gospodarstva preko 8 ha						
1956.	91,5	100	41,2	100	283,9	100	32,2	17,7	14,5
1957.	99,1	108	49,7	121	301,0	106	32,9	16,4	16,5
1958.	113,7	124	60,8	148	338,4	149	33,5	15,6	17,9
1959.	111,9	122	54,8	109	370,3	130	30,2	14,8	15,4
1960.	102,3	112	54,1	108	396,2	139	25,8	13,6	12,1
1961.	133,5	146	73,7	178	454,7	160	29,2	13,2	16,0
1962.	136,5	149	65,6	159	497,0	175	27,4	14,2	13,2
1963.	174,2	190	92,5	227	575,2	202	30,1	14,0	16,0
1964.	221,3	231	114,0	278	691,2	243	30,4	14,0	16,4

Prema indeksima se vidi da su nominalni novčani izdaci za gospodarstvo gledano ukupno i prema dvjema stavkama, uglavnom, kontinuirano rasli u promatranom razdoblju. Međutim, najbrže su rasla novčana izdavanja za tekuću proizvodnju, što je i razumljivo, budući da su to tzv. nužni izdaci, koji se godišnje moraju podmirivati ako se želi održavati barem isti opseg proizvodnje na gospodarstvu, odnosno prosta reprodukcija. Bruto ulaganja u gospodarstva su nešto sporije rasla, a ona nam indiciraju stupanj proširene reprodukcije. Međutim, čini nam se da su procenti u kolonama 5, 6 i 7 najrelevantniji za naše razmatranje. Naime, porast novčanih izdataka gledano kroz indekse na stalnoj bazi (početna 1955. g. i u tekućim cijenama) u stvari zamagljuje stvarne odnose, budući da ne uzima u obzir neke važne momente, kao što su porast cijena, inflacione tendencije, itd. U tom smislu navedeni procenti, koji izražavaju učešće novčanih izdataka za gospodarstvo u ukupnim novčanim izdacima, uključujući i domaćinstvo, za pojedine godine, mnogo su bolja osnova za zaključivanje o stupnju ulaganja, ali ne i o stopi porasta, u prostu i proširenu reprodukciju. Sudeći na osnovu prezentiranih procenata, proizlazi da su se novčana ulaganja u gospodarstvo, gledano i u cjelini i u dijelovima, kroz cijeli razmatrani period relativno smanjivala usprkos porastu nominalnih ukupnih novčanih izdataka za gospodarstvo. To znači da su, i pored relativno povoljnih uvjeta u kojima se naša poljoprivreda razvijala poslije rata, individualni zemljoradnici svoje prihode više trošili na potrebe domaćinstva i standarda, a manje na gospodarstvo kao proizvodno-ekonomsku jedinicu. Mi smo na moguće uzroke ovoga već prethodno upozorili, međutim, ostaje činjenica da uslijed ovakve raspodjele svojih prihoda, gospodarstva nisu niti u okviru mogućnosti koje su im stajale na raspolaganju unapređivala i proširivala bazu svoje proizvodnje, podizala produktivnost rada po jedinici površine, povećavala svoju tržišnost, itd., što je, bez sumnje, jedan od glavnih razloga deficitarnosti poljoprivrednih proizvoda u našoj zemlji. Možda su tome djelomično pridonijeli i odsustvo stimulativnijih mjera naše agrarne politike u odnosu na individualnog zemljoradnika, slaba organizacija otkupa i plasmana viškova poljoprivrednih proizvoda, niske i negarantirane otkupne cijene, te djelovanje nekih općih društvenih činilaca koji su i seljaka navodili da prvenstveno misli na standard sebe i svojeg domaćinstva, te je u njega maksimalno ulagao od onoga što je akumulirao radom na vlastitom gospodarstvu ili stjecanjem uzgrednih, povremenih ili stalnih dohodaka radom izvan poljoprivrede.

No, kako su ovo pokazatelji koji se odnose na sva gospodarstva, nije moguće iz njih razabrati kako su gospodarstva različitih veličina trošila svoje prihode, odnosno u našem konkretnom razmatranju nas zanima koliko su utrošila u poljoprivrednu proizvodnju i u investicije u gospodarstvo. Zbog toga ćemo iznijeti iste pokazatelje za pojedine grupe gospodarstava (Tabela 5).

Kakav komentar nameću prednji podaci, sistematizirani u tabelama? Najinteresantnije je tražiti odnose sa prosjekom koji je prethodno izražen, iz kojeg se vidi da je relativno učešće sredstava potrošenih za proizvodne svrhe na gospodarstvu iz godine u godinu sve manje (smanjenje od 30,7% na 25,4%), a da je pri tome opadanje bruto novčanih ulaganja u gospodarstvo još izrazitije (1955—18,1% a 1964—13,7%).

Dakle, tendencija je da se više troši na održavanje postojeće proizvodnje nego na njeno proširivanje što je samo po sebi negativno. Sa više ili manje

varijacija sve, osim jedne, grupe posjeda slijede taj proces a razlikovanje između dvije kategorije proizvodnog trošenja na gospodarstvu ne čine nam se pogodna za zaključivanje. Jedino je možda interesantno zapaziti da se kod većih grupa posjeda relativno smanjenje bruto ulaganja na posjedu više osjeća nego recimo na sitnim posjedima do dva hektara. To objašnjavamo time što je na tim minijaturalnim gospodarstvima relativno lakše održati raniju stopu ulaganja, naročito uz uobičajeni priliv vanjskih dohodaka, a može se čak i govoriti o određenoj intenzifikaciji na toj svojevrsnoj okućnici, s koje se domaćinstvo snabdijeva. Za naše prilike, srednje grupe posjeda pokazuju opadajući interes za poljoprivrednu proizvodnju i stečena sredstva sve više troše u neproizvodne svrhe. Prema tome, opći porast standarda domaćinstva ne prati jačanje njegove ekonomske snage, odnosno gospodarstva. Smatramo da je to čvorišna tačka na koju treba koncentrirati pažnju u rješenjima agrarne politike. Da li se najavljena iznimka, koju predstavljaju gospodarstva veća od 8 hektara, može smatrati akcidentalnom ili upozorava na mogućnosti većih gospodarstava da se prošireno reproduciraju? U globalnoj cifri koja predočava sva ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju za deset godina imamo relativno smanjenje od 32,2% na 30,4%. Međutim, to je posljedica opadanja u rubrici koju smo mi nazvali »ulaganje za poljoprivrednu proizvodnju« ili nazovimo ih — tekuća ulaganja. S druge strane za 1,9% je poraslo učešće investicionih ili bruto ulaganja, (14,5%—16,4%), ali taj porast nije kontinuiran (1962. godine relativno učešće tih ulaganja je bilo 13,2%) i teško se može uzeti kao zakonitost. Dakle, iako veći posjedi pokazuju određene specifičnosti koje u određenom smislu upozoravaju na veće mogućnosti proširene reprodukcije — ta odstupanja nisu toliko indikativna da bi nas uvjerila da se radi o bitno različitoj proizvodnoj i potrošnoj orijentaciji gospodarstava iznad 8 hektara. Prema tome, zaključimo sa već naprijed spomenutom konstatacijom da se poljoprivredno domaćinstvo sa zemljom u svojoj politici potrošnje kod nas postepeno okreće od zemlje (barem je tako bilo do prije dvije godine) i poljoprivredi pridaje sve manji značaj. U tom pogledu prekretnicu nije mogla napraviti ni bolja i šira kooperacija i problem smanjenog interesa za gospodarstvo zaista se zaoštrava u našoj poljoprivredi.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION ON EXTENDED REPRODUCTION OF AN INDIVIDUAL HOLDING

In Yugoslavia the individual peasant holding has been temporally kept within the limits that disable capitalistic accumulation and from the standpoint of the longterm aims of the agrarian policy it represents only a transitory stage in the process of the complete socialization of agriculture. As it is considered that this transitory stage will last relatively long, competent opinions are expressed lately about the necessity of studying and investigating the possibilities of extended reproduction of an individual peasant holding in Yugoslavia. However, investigations of this kind are in an initial stage, and in the course of the next few years first results should be expected (Agrarian Institute — Zagreb, Institut of Agricultural Economics — Belgrade).

The author of this article uses the results of the permanent survey of individual peasant holdings carried out for more than ten years on the sample of 2.600 holding by the Federal Bureau of Statistics, and tries to establish some

regularities in earning and spending the income of individual holdings. The main conclusions of the author are the next ones:

1) Money income of individual holdings as a whole and according to its sources (farms and off farm income) has a tendency of permanent and rapid growth, especially the money income from the holding.

2) It is characteristic for the money expenditure far larger investment in the household than in the holding up to the 1962. After 1962. the relative growth of expenditure for the holding, in relation to the basic index, surpassed the corresponding index of money expenditure for the household (282 thousand to 245 thousand of old Din. in 1964.).

3) Out of the total money expenditure for the holding the author separately analyses two items: money investments in the current agricultural production and gross investments in the holding and in connection with this he concludes:

- These expenditures taken absolutely were in a continual growth, but expenditures for the current agricultural production grew the most quickly and a little slower gross investments in the holding,
- the relative share of these two items in the total expenditure of the holding was decreasing in spite of the increase of the nominal total money expenditure for the holding. *It means that individual agriculturists were spending their incomes more for needs of the household and standard and less for the holding as a productive (economic) unit.*

4) Agricultural household in its consumption policy, gradually turns away from the land and attaches to agriculture less and less importance, which means that the problem of the decreased interest for holding really becomes acute.

The author separately analyses money expenditure of holdings according to the size of their landstates and for the conclusions derived from survey data states possible reasons which more detailed investigation of this problem should confirm or negate.

Резюме:

ПРИЛОЖЕНИЕ ИЗУЧЕНИЮ ВОПРОСА РАСШИРЕННОГО ВОСПРОИЗВОДСТВА ЕДИНОЛИЧНОГО ХОЗЯЙСТВА

В Югославии единоличное сельское имущество временно задерживается в границах препятствующих капиталическому накоплению, так что с точки зрения длительных целей аграрной политики оно является переходной стадией в процессе полного обобществления сельского хозяйства. Имея в виду (согласно расчетам) что этот переходной этап в обобществлении сельскохозяйственного производства будет продолжаться довольно долго, то теперь является потребность исследования и изучения расширенного воспроизводства единоличного сельского хозяйства в Югославии. Между тем, исследования по этому вопросу только начались и в течение нескольких лет надо ожидать первые результаты (Аграрный институт, Загреб, Институт для экономики сельского хозяйства, Белград.)

Автор этой статьи пользуется результатами постоянной анкеты в единоличных сельских хозяйствах Союзного завода по статистике, которая, непрерывно проводится свыше 10 лет по примеру 2600 хозяйств, и пытается утвердить некоторые закономерности в достижении и затрате дохода единоличных хозяйств. Главные заключения автора следующие:

1. Денежные доходы единоличных хозяйств в целом, и по отношению к источникам (на и вне хозяйства) имеют тенденцию постоянного и быстрого роста, особенно по отношению к денежным доходам из хозяйства.

2. Денежные доходы отмечают увеличенные взносы в домашнее хозяйство, чем в хозяйство до 1962 г., после чего относительный рост расходов в хозяйстве по отношению к базисному указателю, увеличился за денежные расходы для домашнего хозяйства (282.000 по 245.000 старых динаров в 1964. г).

3. Из совокупных денежных расходов для хозяйства, автор особенно выделяет и подчеркивает три момента: денежные взносы в действительное сельско-

хозяйственное производство и бруто взносы для хозяйства и в связи с этим автор заключает:

— в абсолютном виде эти расходы постоянно увеличивались, между тем больше всего увеличивались денежные расходы для действительного сельскохозяйственного производства, а медленнее бруто взносы для хозяйства,

— относительное участие этих двух моментов в результате совокупных расходов хозяйства в отдельных годах в течение целого исследуемого периода, уменьшалось, не смотря на рост номинальных совокупных денежных расходов для хозяйства. Это доказывает что единоличники свои доходы больше тратили на потребности домашнего хозяйства и стандарта, а меньше на хозяйство как производительно-экономическую единицу.

4. Домашнее хозяйство вместе с землей, в политике затраты, постепенно отворачивается от земли, и сельскому хозяйству придается меньше значения, так что проблема пониженного интереса к хозяйству очень заострается.

Автор особенно наблюдает за денежными расходами отдельных категорий хозяйств по отношению к величине имущества, и как заключение которое происходит в результате анкеты, автор приводит возможные причины, которые в дальнем должны подтвердить или не признать дальние исследования по этому вопросу.